

Тетяна Кочубей, Людмила Лісова

ВПЛИВ ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА НА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО ШКІЛЬНИЦТВА У XVIII СТ.

На початку XVIII ст. на теренах України зростали і розквітали міста, інтенсивно розвивалися товарно-грошові відносини, набували розвитку ремесла, мануфактури, розширювалася внутрішня і зовнішня торгівля. Такі тенденції спонукали і до розвитку шкільництва, вагомий внесок у який зробив Феофан Прокопович – визначний український діяч епохи бароко, богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії (1710–1716 рр.), архієпископ.

Аналізуючи діяльність і творчу спадщину Ф. Прокоповича, зазначимо, що його позиція щодо розвитку шкільництва була значною мірою зумовлена його практичною діяльністю як ідеолога і теоретика реформ Петра I. Для цих реформ потрібні були, з одного боку, розвиток освіти і науки, а з другого, опора на віру. Тож Ф. Прокоповичу «потрібна була така теоретична інтерпретація православ'я, яка б не тільки допускала певну можливість розвитку науки, а й обґрунтовувала пріоритет світського початку над церковним у суспільному, і насамперед державному житті»¹.

За своїм способом життя і світоглядом Ф. Прокопович був скоріше світською людиною, ніж представником духовенства. Згідно з принципами гуманістичної педагогіки Ф. Прокопович намагався усунути з процесу навчання авторитаризм, догматизм, заучування біблійських текстів. Більше того, він вважав, що освіта буде поширюватися більш успішно, якщо вона здійснюватиметься не латинською, грецькою чи давньослов'янською мовами, тобто мовою церкви, а рідною, розмовною мовою народу.

Його погляди на розвиток шкільництва мали далекоглядний вектор і не втратили своєї актуальності для сьогодення, що вказує на безперечне теоретичне і практичне значення його спадку.

Окремих аспектів проблеми дослідження торкалися С. Брашловський, Д. Вишневський, Ю. Вільчинський, Н. Дічек, А. Доброклонський, І. Іваньо, І. Лисяк-Рудницький, В. Литвинов, П. Манзенко, О. Морозов, В. Нічик, І. Образцов, О. Пипін, А. Піскунов, З. Скрипник, М. Скрипник, І. Чистович, ін.

Метою статті є висвітлення впливу

Феофана Прокоповича на розвиток вітчизняного шкільництва у XVIII столітті, розкритті підходів та принципів організації навчального процесу, розпорядку дня школярів, вимог до вчителя, навчальної літератури та книг, призначених для широкого загалу читачів.

Феофан Прокопович був досить ерудованою та високоосвіченою особистістю своєї епохи. Для розуміння його глибокої і різнобічної освіченості доцільно звернутися до праці І. Чистовича, який наводить спомини датського мандрівника фон Гавена, котрий захоплювався всебічними знаннями ієрарха: «Щодо знань його мало або майже немає нікого рівних... Крім історії, богослов'я і філософії, у нього глибокі відомості з математики і величезне бажання до цієї науки. Він знає різні європейські мови, з яких на двох розмовляє, хоча в Росії не хоче ніякої застосовувати, крім російської, і лише у крайніх випадках висловлюється латиною, в якій не поступиться будь-якому академіку»².

Погоджуючись з такою думкою і намагаючись розширити закладений у них зміст, І. Образцов пише: «Одні лише назви всіх творів цього відомого письменника можуть кожного подивувати. Він управлявся в піїтиці й у віршуванні, у філософії і в богослов'ї, в історії і в політиці, в науці про давності і в дипломатії. Тільки Феофанів розум і обдарованість є достатніми для того, щоб так переконливо доводити користь нових змін і закладів, так красномовно прославляти чудові подвиги безсмертного перетворювача, так майстерно вимовляти слова свої перед слухачами. Сучасники могли насолоджуватися голосом його, рухами тіла, виразом обличчя; але для нас не існує такої принадності, якою іноді славляться й посередні оратори. Ми дивимося на вікові достоїнства Феофана, на зрілі думки його, на силу доведення, на ораторську хитрість у використанні способів задовольнити і переконати слухачів, а особливо на мистецьке розташування частин слова, бо найбільше за розташуванням частин безпомилково судити можна про успіхи вітійства. Кожна, обдарована здоровим розумом людина, здатна правильно мислити і наполегливо доводити свою думку; але розташувати слово таким чином, щоб воно зручно закарбовувалося в пам'яті

¹ Розвиток філософської думки в Україні / Ю. М. Вільчинський, М. А. Скрипник, З. Є. Скрипник [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 1994. – С. 56.

² Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / [соч.] И. Чистовича. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1868. – [2], X, – С. 24-25.

слухача і справляло б на нього бажаний вплив, може тільки вчений і досвідчений оратор. Таким є порядок у похвальних і навчальних словах Феофана. У кожному з них бачимо взаємний зв'язок думок, розділення частин і спрямування їх до загальної мети»³.

На початку XVIII ст. у школах запроваджуються написані Ф. Прокоповичем «Юности честное зеркало» та книжний буквар «Первое учение отрокам», в яких вміщено настанови (але без моралізаторства) на різні суспільно-побутові і моральні теми, наведено порівняння слов'янської, грецької і латинської мов, утверджується важливість виховання для успішного розвитку особистості.

У своїх педагогічних поглядах Ф. Прокопович дотримувався думки, що підґрунтям освіти є виховання, яке слід розпочинати з раннього дитинства. «Від віку дитячого, – пише він, – як від коріння і добро і зло у все життя тече»⁴. Добробут і моральність як суспільства в цілому, так і окремої людини, на його переконання, значною мірою залежать від виховання молодого покоління. Тобто, якщо в народі цінується мораль, добро, то в ньому закладаються і добрі настановлення дітям. Ті же народи, в яких багато суперечок, ненависті, коварства та інших злих рис, не можуть дати добрі настановлення дітям.

У розвитку вітчизняної педагогіки, освіти і школи помітну роль відіграв відомий твір Ф. Прокоповича «Духовний Регламент»⁵, який сучасники оцінювали як «Гімн Просвітництва». «Регламент» приписував поєднання світської і релігійної освіти, затверджував доцільність своєрідного «Введення в предмет», встановлення зв'язків між різними науками, які читалися у той час. У його змісті наводиться розгорнутий план організації академії і духовних семінарій, висловлено передові для свого часу думки щодо методів навчання, режиму учнів, наголошується, що ґрунтовна освіта приносить всіляку користь вітчизні і є «немов коренем чи насінням, або основою». Але при цьому висловлюється застереження, що треба пильно дивитися, щоб те навчання було справді добрим і ґрунтовним.

Крім того, значення «Духовного Регламенту» полягає в тому, що справу заснування шкіл цей документ зробив обов'язковою, поставив її у ранг державної політики⁶.

Уже на початку свого твору, обстоюючи важливість освіти, Ф. Прокопович вступає в полеміку з тими, «хто даремно вважає, що вчення винне у ересях». Розкриваючи свої погляди з цього приводу, він пише: «...ересі в них народилися не від вчення, а від поганого розуміння святих писань, а зросли і зміцніли від злості і гордощів, котрі не дали їм змінити погану їх думку, вже і після пізнання істини, проти совісті своєї...». Тому, вважає Ф. Прокопович, «вчення добре і ґрунтовне є підставою всякої користі, як батьківщини, так і церкви, як корінь і насіння і основа. Але це добре пильнувати треба, щоб було вчення добре і обґрунтоване». Справді освіченою він вважає людину, яка постійно прагне до пізнання і не перестає ніколи вчитися⁷.

У розумно організованій системі навчання і виховання Ф. Прокопович бачить передумову розвитку суспільства. З цією метою він пропонує створювати церковні школи трьох типів: архієрейську (елементарну) школу, семінаріум з восьмирічним курсом (середню школу), академію (вищу школу). Щоб убезпечити учнів від шкідливого впливу суспільства та відсталих поглядів духівництва, а також негативних впливів сімейного виховання, навчальні заклади, на його переконання, мають бути закритими. Тому він радить: не відпускати з семінаріуму до міста або куди не є, до своїх у гості, поки семінарист не звикне, перебуваючи в семінарії, і не відчує великої користі такого виховання; до трьох років з прибуття всякого в семінаріум не відпускати нікуди; а після третього року не більше двічі на рік дозволити вийти в гості до батьків або родичів, і то не далеко віддаленим, так, щоб не більше семи днів пройшло від уходу до повернення в самий дім семінарський⁸. Прийнятий до школи учень зобов'язувався залишатися в ній до завершення визначеного в ній курсу, щоб не було, як зазначалося в «Регламенті», «шкоди для тої служби, до якої він готувався». Отже, залучення синів духовенства до архієрейської школи набиало всіх ознак набору і підготовки молодих людей до державної служби.

³ Образцов И. Критические и библиографические заметки / И. Образцов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 142. – Март. – С. 262.

⁴ [Прокопович Ф.] Первое учение отроком. В нем же буквы и слоги. Таже краткое толкование законнаго десягословия, молитвы господни, символа веры и девяти блаженств / Феофан Прокопович. – Чернигов : Тип. Троицко-Ильинского монастыря, 1760. – 8⁰, [8]. – С. 1.

⁵ Прокопович Ф. Духовный регламент / Ф. Прокопович. – изд. 2-е. – М., 1722. – 8⁰, [7], 92, 47, 13 л.

⁶ Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской церкви / А. П. Доброклонский. – М., 1893. – Вып. 4. – С. 195.

⁷ Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785.

⁸ Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785.

Такі строгі правила зумовлювалися прагненням Ф. Прокоповича ізольовати молодь від впливів «старого» попівства. Водночас, хоча це й були навчальні заклади для дітей духовенства, вони мислилися йому як загальноосвітні школи гуманітарного типу.

У семінарії він рекомендував викладати такі навчальні предмети: граматику разом з географією та історією, арифметику і геометрію, логіку або діалектику, риторіку разом або окремо з віршувальною наукою, фізику і метафізику, політику (можливо, у поєднанні з діалектикою), богослов'я, латину, грецьку і давньоєврейську мови. Щодо розподілу означених предметів за роками навчання, то перші шість предметів він радив вивчати по одному року, а богослов'я два роки. На його думку, всяке вчення (крім діалектичного) є широким, «однак в школах скорочено трактувати треба і головніші тільки частини. Після сам довгим читанням і практикою вдосконалюється, хто таке добре керівництво одержить». Грецьку та давньоєврейську мови, за словами Ф. Прокоповича, «між іншими науками урочний собі час держати». Особливо наголошувалося на тому, що ці навчальні заклади мають бути не суто богословськими, а загальноосвітніми, гуманітарного типу⁹.

Мислитель виступає проти прихильників консервативних методів навчання. Подібно до Я. Коменського він вимагав, щоб учні свідомо засвоювали ті поняття, про які йдеться в процесі навчання. Принципи наочності, доступності, свідомості, систематичності простежуються в багатьох його творах. Він першим відокремлює догматичне богослов'я від моралі як науки, визначає завдання першого і другого, а також запроваджує новий науково-історичний метод, який полягав у вивченні історії релігії¹⁰.

У пункті 5 «Регламенту» наголошується: «Визначним і хорошим учителям наказати, щоб вони спершу розтлумачували своїм учням коротко, але зрозуміло, яка сила цього вчення, наприклад граматики, риторики, логіки й ін.; також чого хочемо досягнути через те або інше вчення, аби учні бачили берег, до якого пливають, а кращі би захопилися бажанням пізнавати повсякденний здобуток свій та і недоліки»¹¹.

⁹ Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785. – С. 82.

¹⁰ Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия : (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время) / Д. Вишне夫斯基. – К. : Тип. И. М. Горбунова, 1903. – С. 264.

¹¹ Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785. – С. 82.

Звертається також увага на те, що «при школах належить бути бібліотеці достатній. Бо без бібліотеки як без душі Академія»¹².

У змісті «Регламенту» подаються не лише основні підходи до організації навчального процесу, а й докладно охарактеризовано якості, якими мають володіти вчителі та наставники. За словами Ф. Прокоповича, викладати можуть лише найбільш авторитетні вчені, які пройшли випробовування у відомих академіях. Вони повинні бути дбайливими, «чесного життя» людьми, а вчення їхні мають бути загально-визнаними. Сформульовано також вказівку щодо організації життя школи, визначення часу для навчання й відпочинку: учнів розміщувати за віком; заняття чергувати з іграми; двічі на рік готувати «диспути, комедії, риторські вправи», які є не тільки корисними «до наставляння і до резолюції, тобто чесної сміливості», а й «веселу усмішку викликають», на свята тішити семінаристів музикою»; коли лягати спати, коли вставати, молитися, вчитися, йти до тризни, гуляти та інше. «І всі ці години дзвоником відзначати», щоб усі семінаристи «так на голос дзвоника приймалися за діло, яке на годину приурочену призначено». Пропонувалося виділити по дві години на день для відпочинку – після обіду і після вечері, наповнити цей час «іграми чесними і тіло рухливими» (влітку в саду, а взимку – в приміщенні). Адже такі ігри «і для здоров'я корисні і нудьгу відганяють».

Намічаючи організацію семінарії у «Духовному Регламенті», Ф. Прокопович посилається на приклад інших країн, обіцяє й надалі самому більше придумати або від іноземних кращих семінарій перейняти.

У 1723 р. Ф. Прокопович пише «Первое учение отрокам» – буквар з тлумаченням заповідей. Під час великого посту отроки мали читати в церкві цей буквар замість молитов і псалмів. У ньому роз'яснюються прості норми моралі, вказувалося, що корисливість, ледарство, неуцтво є смертельним гріхом, тоді як потяг до знань, працьовитість, сміливість, дотепність названі найбільшими чеснотами.

Дотримуючись думки про те, що розвитком суспільства рухає боротьба розуму проти невігластва, Ф. Прокопович не заперечує релігію взагалі, а виступає проти віри, що ґрунтується на забобонах. З цього приводу він пише: «Коли немає світла вчення, не може бути доброго стану в державі й церкві, не може не бути недолугих й багатьох сміху гідних забобонів, а ще ж і розбрату, і найнерозумніших

¹² Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785. – С. 86.

ересей»¹³.

Серйозні вимоги висловлював Ф. Прокопович до навчальної літератури і до книг, призначених для широкого загалу читачів. Ці книги, на його думку, повинні писатися простою і доступною мовою, давати правильні тлумачення предметів та явищ.

Характерною рисою вітчизняних просвітників початку XVIII ст. було те, що вони не зупинялися на теоретичному обґрунтуванні користі освіти, а вживали практичних заходів для її поширення серед населення. Це виявилось, насамперед, у заснуванні колегій та шкіл. Крім Києво-Могилянської академії, в Україні у той час було відкрито три навчальні заклади: Чернігівську (1700), Харківську (1725) та Переяславську (1738) колегії. С. Яворський спробував заснувати колегію у Ніжині, збудував для майбутнього навчального закладу собор. Віддавши туди свою чималу бібліотеку й значну суму грошей, він сподівався, що майбутня колегія буде функціонувати як осередок освіти. Проте здійснити цей задум йому не вдалося: у 1722 р. він помер.

Не був винятком у такій діяльності й Ф. Прокопович, який усіяко дбав про розширення мережі шкіл. У складеному ним «Духовному Регламенті», наприклад, знаходимо вимогу: «Щоб кожен єпископ мав у домі чи при своєму приході школу для дітей...»¹⁴. Заснована Ф. Прокоповичем у 1721 р. у Петербурзі школа для дітей «будь-якого звання», протягом тривалого часу була однією з тих світських шкіл, куди приймали дітей всіх станів. За рівнем освіти, яку здобували учні, ця школа була також однією з найкращих. Для цієї школи він написав статут – «Регули семинарии преосвященного Феофана архиепископа Великоновгородского и Великолуцкого», який за суворістю внутрішнього розпорядку нагадував статuti єзуїтських шкіл західної Європи, які на той час визнавалися найкращими загальноосвітніми закладами. Але за змістом навчання школа Ф. Прокоповича «була російською школою, яка прагнула вирішувати водночас завдання широкої загальної освіти і православного виховання молоді»¹⁵.

Протягом 15 років існування школи (до

смерті Ф. Прокоповича) її закінчило 160 осіб. У школі викладалися Закон Божий, риторика, логіка, російська мова, латина, грецька мова, арифметика, геометрія, географія, історія, співи й малювання. Старші учні за невелику винагороду допомагали навчати молодших, що було своєрідною педагогічною практикою і підвищувало ефективність навчання¹⁶. Ця школа, на відміну від багатьох тогочасних шкіл, не ставила за мету здійснювати професійну підготовку учнів, натомість вона орієнтувалася на «підготовку освіченої людини, здатної застосовувати свої знання в різних сферах діяльності»¹⁷.

Перевага під час зарахування до школи надавалася дітям-сиротам або дітям бідних батьків. Розпорядок дня був доволі жорстким: підйом о 6 годині ранку, о 7 годині – прибирання, після – молитва, з 8 години ранку й до 20 години вечора тривали уроки. Опікуючись школою, Ф. Прокопович виявляв турботу і про її вихованців. Останнє виявлялося в тому, що «він турбувався не тільки про те, щоб учні були поставлені в найкращі умови для засвоєння наук, але не залишав без уваги і розваги їх, для чого завів вокальну, інструментальну музику і сценічні вистави». І зусилля його не були даремними: школа «була визнана на той час кращою як за внутрішнім устроєм, так і за рівнем освіти»¹⁸.

До послуг учнів своєї школи Ф. Прокопович віддав свою велику книгозбірню, яку постійно поповнював за рахунок власних коштів. Про це свідчить, наприклад, його лист до Петра I, в якому він писав: «На 1600 крб. уже книг купив, і, якщо зможу, ніколи купувати не перестану. І слугуючи призоті мойй, служу, здається, і спільній користі...». В останні роки життя в книгозбірні Ф. Прокоповича було 3000 найрізноманітніших книг. На той час це була одна з найбільших бібліотек у Росії. Понад 7 % книг мали світський характер, з них історичних – 508, з філософії – 365, з права – 512, навчальних посібників з філософії та інших дисциплін – 678 тощо¹⁹.

¹⁶ Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 36.

¹⁷ История педагогики и образования : от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : [учеб. пособие для пед. учеб. заведений ; под ред. акад. РАО А. И. Пискунова]. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – С. 240.

¹⁸ Брашловский С. К биографии Феофана Прокоповича / С. Брашловский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1893. – № 287. – С. 498.

¹⁹ Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 37.

¹³ Ничик В. М. Феофан Прокопович / В. Ничик. – М. : Мысль, 1977. – С. 119–120.

¹⁴ Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785. – С. 64.

¹⁵ История педагогики и образования : от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : [учеб. пособие для пед. учеб. заведений ; под ред. акад. РАО А. И. Пискунова]. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – С. 240.

Серед учителів школи були й іноземці. Можна сказати, що і за предметами, які викладалися, і за внутрішнім розпорядком ця школа стала втіленням на практиці педагогічних поглядів Ф. Прокоповича.

Отже, як засвідчив аналіз наукових і архівних джерел, Ф. Прокопович був неординарною, високооерудованою особистістю. Підтримуючи ідею поширення освіти серед народу, він не тільки розкрив її сутність у своїх філософсько-педагогічних творах, а й утілював у створеній ним школі, що ґрунтувалася на засадах всестановості, принципах гуманізації і гуманітаризації, зробивши цим вагомий внесок у розвиток педагогічної думки першої половини XVIII ст.

Подальших досліджень потребує проблема боротьби українських мислителів за православну педагогічну думку у другій половині XVII ст. та висвітлення натуралістичної парадигми розвитку української педагогічної думки у першій половині XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брашловский С. К биографии Феофана Прокоповича / С. Брашловский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1893. – № 287. – С. 498–502.
2. Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия : (новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время) / Д. Вишнеvский. – К. : Тип. И. М. Горбунова, 1903. – 372 с.
3. Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской церкви / А. П. Доброклонский. – М., 1893. – Вып. 4. – 441 с.
4. История педагогики и образования : от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : [учеб. пособие для пед. учеб. заведений ; под ред. акад. РАО А. И. Пискунова]. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
5. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наукова думка, 1984. – 150 с.
6. Ничик В. М. Феофан Прокопович / В. Ничик. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.
7. Образцов И. Критические и библиографические заметки / И. Образцов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – Ч. 142. – Март. – С. 17–305.
8. Прокопович Ф. Духовный регламент / Ф. Прокопович. – изд. 2-е. – М., 1722. – 80, [7], 92, 47, 13 л.
9. Прокопович Ф. Богословское учение о состоянии неповрежденного человека или о том, каков был Адам в раю / Ф. Прокопович. – М., 1785.
10. [Прокопович Ф.] Первое учение отроком. В нем же буквы и слоги. Также краткое толкование законнаго десятилетия, молитвы господни, символа веры и девяти блаженств / Феофан Прокопович. – Чернигов : Тип. Троицко-Ильинского монастыря, 1760. – 80, [8], 72 л. : грав.
11. Розвиток філософської думки в Україні / Ю. М. Вільчинський, М. А. Скрипник, З. Є. Скрипник [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 1994. – 272 с.
12. Чистович И. А. Феофан Прокопович и его время / [соч.] И. Чистовича. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1868. – [2], X, 752 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Brashlovskyy S. K byohrafiyy Feofana Prokopovycha / S. Brashlovskyy // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya. – 1893. – № 287. – S. 498–502.
2. Vyshnevskyy D. Kyeveskaya akademyya v pervoy polovinye KhVIII stoletyya : (novyye dannyye, otnosyashchyyesya k ystoryy etoy Akademyy za ukazannoe vremya) / D. Vyshnevskyy. – K. : Typ. Y. M. Horbunova, 1903. – 372 s.
3. Dobroklonskyy A. P. Rukovodstvo po ystoryy Russkoy tserkvy / A. P. Dobroklonskyy. – M., 1893. – Вып. 4. – 441 s.
4. Ystoryya pedahohyky y obrazovanyya : ot zarozhdenyya vospytanyya v pervobytnom obshchestve do kontsa KhKh v. : [ucheb. posobyе dlya ped. учеб. zavedenyi ; pod red. akad. RAO A. Y. Pyskunova]. – M. : TTs «Sfera», 2001. – 512 s.
5. Lytvynov V. D. Ideyi rann'oho prosvitnytstva u filososfs'kiy dumtsi Ukrayiny / V. D. Lytvynov. – K. : Naukova dumka, 1984. – 150 s.
6. Nychyk V. M. Feofan Prokopovych / V. Nychyk. – M. : Мысль, 1977. – 192 s.
7. Obratsov Y. Krytycheskye y byblyohra-fycheskye zametky / Y. Obratsov // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya. – 1869. – Ch. 142. – Mart. – S. 17–305.
8. Prokopovych F. Dukhovnyy rehlament / F. Prokopovych. – yzd. 2-e. – M., 1722. – 80, [7], 92, 47, 13 l.
9. Prokopovych F. Bohoslovskoe uchenye o sostoyanyu nepovrezhdennoho cheloveka yly o tom, kakov byl Adam v rayu / F. Prokopovych. – M., 1785.
10. [Prokopovych F.] Pervoe uchenye otrokom. V nem zhe bukvy y slohy. Tazhe kratkoe tolkovanye zakonnaho desyatoslovyya, molytvy hospodny, symvola verы y devyaty blazhenstv / Feofan Prokopovych. – Chernyov: Typ. Troytsko-Ylynskoho monastyrya, 1760. – 80, [8], 72 l. : hrav.
11. Rozvytok filososfs'koyi dumky v Ukrayini / Yu. M. Vil'chyns'kiy, M. A. Skrypnyk, Z. Ye. Skrypnyk [ta in.]. – 2-he vyd. – K., 1994. – 272 s.
12. Chystovych Y. A. Feofan Prokopovych y eho vremya / [soch.] Y. Chystovycha. – SPb. : Typ. ymp. akad. nauk, 1868. – [2], X, 752 s.